

F. M. DOSTOEVSKİY'DE BİR TÜRK TİPİ

İSMAIL KAYNAK

F. M. Dostoevskiy'in romanlarında, muhtelif milletlere mensub çeşitli tiplere sık sık rastlanır. Almanya ve İsviçre'de de bulunmuş olan romancı, *Budala* ve *Kumarbaz* adlı romanlarında, bu memleketlerin insanları hakkında bilgi vermekle yetinmeyerek; birçok eserlerinde Rusya içinde yaşayan azınlıklara âit karakterlere de bol bol yer ayırır. Aralarında Türklerin de bulunduğu bu karakterlerin bazıları hakkında tarafsız, bazıları hakkında sempatik ve bazıları hakkında da antipatik davranır. Türkler hakkındaki tutumunun da, maaalesef, müsbet bulunmadığını hemen söylemek mümkündür. Bunun sebebi nedir? Bize göre, bunun sebebini, o zamanlar kendisinin de bir aralık kapıldığı ve Rusya'nın millî politikası hâline gelmiş olan panislavizm cereyanında aramak lâzımdır. Türkler aleyhindeki bu gibi davranışlara *Karamazov Kardeşler*'de ve yazarın başka birçok yazılarında da rastlanabilir¹. Bu yazılarda Türkler, bilhassa müslüman oldukları için, tenkide uğrarlar. Panislavizmin etkisinde kalarak Osmanlı Türklerine karşı antipati beslemek, zâten, XIX. asır Rus romancılarında umumiyetle görülen bir tutumdur. Misâl olarak, Dostoevskiy'in eserlerinden başka, L. N. Tolstoy'un *Anna Karantina*'sını, *Harp ve Sulh*' ünü; Gogol'un *Taras Bulba*'sını; Puşkin'in *Pugaçev İsyanının Tarihi* ile *Erzurum Seyahatnamesi*'ni; Turgenyev'in *Nakanune (Arifesinde)*'sini verebiliriz.

Ancak bu menfi tutumun, daha çok, panislavizm idealinin gerçekleşmesinde asıl büyük engeli teşkil eden Rusya dışı Türklere, yâni Osmanlılara karşı bulunduğunu ve Rus hâkimiyeti altındaki Türklere karşı daha hafif olduğunu da belirtmek gerekir.

Dostoevskiy'in bu yazımıza konu olarak aldığımız, *Ölü Bir Evden Hâtıralar* adlı romanındaki Dağıstanlı Türk tipi de, Rusya içi Türklere karşı Rus yazarlarında hafifletilen tutumun çok ileri bir örneğini

¹ A. Nimet, Dostoevskiy, ve Şark Meselesi (Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl : 2, sayı 21 - 22, (İstanbul, 1933) s. 361 - 367.

verir. Gerçekten, bu Dağıstanlı Türke karşı romanda gösterilen sıcak ilgi ve sempati, bizzat Dostoevskiy'in başka eserlerinde de benzerine rastlanmayan bir istisna teşkil eder.

Ölü Bir Evden Hâtıralar, romancının Sibiry'a'da geçen ve sanatında mühim bir dönüm noktası olan sürgün hayatının intibalarıdır. Bu bakımdan çok ince ruh tahlilleri ile dolu olan bu eser, aynı zamanda, otobiyografik bir karakter taşır.

Burada, romandaki Türk tipine geçmeden önce, yazarın sürgüne gönderilmesine sebep olan olaylara ışık tutmak ve edebî şahsiyetinin gelişmelerini daha iyi bir şekilde ortaya koymak amacıyla, Sibiry'a'ya sürülmesinden önceki hayat hikâyesini kısaca hatırlamamızın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Bilindiği gibi, *Zavalhlar*'ın çıktığı 1846 yılında, Dostoevskiy, Rus halkında toprak köleliğine karşı bir nefret uyandırmak gayesini güden Petraşevskiy¹ grubu ile bir yakınlık kurmuştur. Yazar, bu sırada, bilhassa Fourier ve St. -Simon gibi sosyalistlerin fikirleri ile ilgilenmişti. O zamanlar henüz 28 yaşında olan Dostoevskiy, felsefenin yardımı ile bir cemiyeti değiştirmenin mümkün olduğuna samimî olarak inanıyordu. Dostoevskiy söz söylemesini iyi bilirdi. Petraşevskiy grubuna giren gençlerin toplantılarında, bilhassa Puşkin'in eski şiirlerini, Belinskiy'in tenkitçi yazılarını güzel bir edâ ile okur, kendisini dinleyen gençler üzerinde çok kuvvetli bir tesir bırakırdı.

Grubun son toplantılarından birinde "Belinskiy'in Gogol'e Mektubu" okundu². Çok geçmeden de, bir gece yarısı, 1849 yılı 22 Nisa-

¹ 1840 yılından sonra aralarında yazarların da bulunduğu bir kısım Rus münevverleri, Hariciye Vekâletinde genç bir memur olan Petraşevskiy adında bir zâtın evinde her hafta toplanıp gizli bir cemiyet kurmuşlardı. Bunların gayesi, Rusya'da mevcut toprak köleliğini, yâni, köylü serflliğini kaldırmaktı. Fikirlerinin ilhâmını zamanın sosyalistleri olan Fourier (1772 - 1837) ile St. -Simon (1760 - 1825) dan alıyorlardı. Bu noktadan hareket etmekle beraber, esas itibariyle, Belinskiy'in Gogol'e yazmış olduğu ve Rus cemiyet nizamını tenkit eden mektubu (1847) onların âdeta bir rehberi olmuştur. (Bu hususta daha geniş bilgi için Bk. Delo Petraşevtsev. C, 1, 1987, s. 148, 331; C. II., 1941, s. 459 Moskva-Leningrad 1937-1941 İzd. Akad. Nauk SSSR; N. V, Gogol v Russkoy Kritisika, Moskva 1953 Goslitizdat, XXXIV - XXXVI, 243-252, 629-630).

² *Mertve Düşü (Ölü Ruhlar)* adlı eseri münasebetiyle Belinskiy'in Almanya (Zaltsbaun) dan Gogol'e yazmış olduğu mektup, Rusya'da kopya edilmiş ve gizlice elden ele dolaştırılarak okutulmuş ve bilhassa Petraşevskiy grubunun gizli toplantılarında-Rus cemiyet nizamını tenkit ettiği için - çok büyük alâka toplamıştır. Bu mektupta; Rusya'daki nizam ile birlikte polis, memur ve bütün devlet erkânı ve mekanizması tenkit ve Rusya'da mevcut köylü serfligi de şiddetle takbih edilmektedir. Bu mektup, Rusça ve matbu olarak, ilk defa, Gertsen tarafından, Londra'da intişar etmekte olan Polyarnaya Zvesda Mecmuası'nın 1855 yılı, K. I, s. 66 - 77' de neşredilmiştir. (Fazla bilgi için Bk. N. V.

nında gruba dâhil bütün gençler, Çar I. Nikola'nın emri ile tevkif olundular. Birkaç aylık bir duruşmadan sonra da mevcut rejimi yıkmak suçuyla, ölüm cezasına mahkûm edildiler.

Dostoevskiy ve arkadaşları hakkındaki ölüm cezası, tam infaz olunacağı gün, Çar'dan gelen hususî bir emirle, dört yıllık bir sürgün cezasına çevrildi. Bu cezadan başka, ayrıca, beş yıllık bir sürgün cezası da verilmişti.

Ölüm cezasının infâzı ile ilgili hazırlıklar sırasında geçirmiş olduğu korku ve heyecan, Dostoevskiy'in üzerinde derin izler bırakmıştır. Bununla ilgili olarak yazmış olduğu *İdiot (Budala)* adlı eserinde, ölüme mahkûm olanın ruh hâlini, baş kahramanı Knyaz (prens) Mışkin'in ağzından şöyle anlatır: "Hüküm okunduğu, hazırlık yapıldığı, insanın bağlanıp dar ağacına götürüldüğü an ne feci andır. Bu anda insanın kalbi ne gibi hislerle dolar ve vücudunu nasıl bir ürperme alır, anlatılamaz! Bu, insanın kalbi ile acı bir istihzadan başka ne olabilir? Tanrı (öldürme!) diye emretmiştir; insan başka bir insanı öldürünce, neden onu da öldürüyorlar?"¹

Dostoevskiy, 1850 yılından 1854 yılına kadar süren kürek cezâsından sonra, Semipalatinsk'teki askerî birliğe gönderildi. Bu birlikte, 1854 yılından 1859 yılına kadar er olarak hizmet etti. Sürgün cezası sona erdiği zaman, subaylığa terfi ettirildi.

Hapishane ve sürgün, Dostoevskiy'e Rus hayatının birçok realitelerini tanımak fırsatını verdi. Bu fırsat ona *Zapiski İz Metrvogo Doma (Ölü Bir Evden Hâtıralar)* (1856) gibi çok mühim bir eser de kazandırdı.

Hapishanede, kitap olarak, ancak İncil'in bulundurulmasına izin veriliyordu. Zâten mistisizme çok mütemâyil olan Dostoevskiy, bu sâyede, hristiyanlığın görüşünü tetkike fırsat buldu. Bir zaman sosyalizmin görüşü ile ilgilenen yazar, şimdi de hristiyanlıkla ilgilenmeye başladı. *Ölü Bir Evden Hâtıralar*'da bu iki görüş tarzının garip bir surette sarmaşdolaş olduğunu görmekteyiz.

Bu romandaki Dağıstanlı Türkün adı Ali'dir. Ali Sibiryâ sürgünü üç kardeşten biri idi. Yazar, onunla, ilk defa Sibiryâ'daki hapishanede tanışmıştı. Koğuştaki yatakları yanyana idi. İşte, ilk tanışmaları da burada oldu. Yazar, Ali'den bahsederken "Onun (Ali'nin) tahta sıralardaki yeri benimki ile yanyanaydı" der.

Gogol v Russkoy Kritika, Pis'mo k Gogolyu, Moskva 1958. Goslitizdat, s. XXXIV-XXXVI, 243 - 252, 629 - 630).

¹ F. M. Dostoevskiy: Polnoe Sobraniye Hud. Proizv., T. XVII, İdiot, ç. 1, Parij, Bibl. İl. Rossii, s. 25.

Dostoevskiy, ikisi Ali'den büyük olan bu üç kardeşin, Sibiry'a'daki hapishaneye nasıl düştüklerini şöyle anlatır :

“Memleketlerinde ağabeyisi (Ali'nin beş ağabeyisi varmış; diğer ikisi de, bir fabrikada çalıştırılmak üzere, sürülmüşler) ona bir gün silâhını alıp bir akına çıkmak için atına binmesini emr etmiş. Dağlı ailelerde (yâni Dağıstanlı Türklerde) büyüklere karşı saygı o kadar büyüktür ki, çocuk (Ali); yalnız cesaret edemediği için değil aynı zamanda, nereye gideceklerini sormayı bile düşünmemiş. Büyükleri de, ona bunu bildirmeğe lüzum görmemişler. Hepsi yağmaya, yâni zengin bir Ermeni tâcirinin yolunu kesip onu yağmalamağa gidiyorlarmış. Öyle de yapmışlar, kervanın yolunu kesip Ermeni'yi öldürmüşler ve malını yağma etmişler. Fakat, iş meydana çıkmış: altı kardeşi de yakalayıp, kürek mahkûmu olarak Sibiry'a'ya sürmüşler. Ali'ye de mahkemenin en büyük lûtfu, ceza müddetini kısaltmak olmuş; onun sürgünlük süresi dört yılmiş...”

Yazar bize kısaca bu şekilde tanıttığı Ali'nin hususiyetlerini de şöyle sıralıyor : “Yaşı yirmi ikiden fazla değildi, görünüşte ise, daha da küçüktü. Fevkalâde güzel ve onun akıllı ve aynı zamanda sâf ve iyi kalbli olduğunu da gösteren yüzü, daha ilk bakışta, gönlümü kendine çekmişti. Tâlihimin, bir başkası yerine, bana komşu olarak onu göndermiş olduğuna o kadar memnundum ki... Bütün ruhu, onun güzel, hattâ çok güzel denebilecek yüzüne aks etmişti. Gülümseyişi öyle güven verici, öyle çocuksu, öylesine sâf; büyük kara gözleri öyle yumuşak bakışlı, öyle okşayıcı idi ki, ona her bakışında ayrı bir zevk alır, hattâ üzüntülerimde bir hafifleme hissederdim. Bunda hiç mübâlâğa etmiyorum.”

Romancı, yukarıda anlatılan güzel görünüşlü ve iyi huylu Ali'yi, ağabeylerinin de “bir kardeşten çok, bir baba şefkati ile sevdiklerini” söylüyor ve ondaki ruh ve seciye büyüklüğünden söz ederken de : Bu gencin, şu mülevves yerde tamâmen bozulacağına, nasıl olup da, ruhunda o derecede bir nezâhet bulundurabildiğini; nihayetsiz vekar ve haysiyetini nasıl koruyabildiğini; muhîtin her türlü ifsatlarına rağmen, nasıl olup da, dostluk ve vefa kaynağı bir kalb taşıyabildiğini izah edemem... Daha sonraları, onu daha iyi tanıdım. Ali, görünüşteki yumuşaklığına rağmen, kuvvetli ve sağlam bir maya ile yüğürlü, yeni yetişmekte olan bir kız gibiydi. Şüpheli, sinik, ayıp, haksız ve hattâ dürüst her şey güzel gözlerinde inifilâl alevleri parlatır, güzelliklerine güzellik katardı. Kavgadan küfürden uzak yaşardı; halbuki iş bu vâdiye dökülse, üstesinden gelebilecek kimse yoktu, Bunun içindir ki, kimse kendisiyle kavgâ, gürültü çıkarmaya cesaret edemezdi. Onu herkes

sever, ona herkes iyi gözle bakardı.” diyor.

Dostoevskiy, Ali ile olan dostluğunun başlamasını da şöyle anlatıyor: “İlk zamanlar hakkımda yalnız nâzik ve mütefrit bir durum almıştı. Yavaş yavaş onunla görüşmeğe, dertleşmeğe muvaffak oldum.”

Bu dostluğun, zamanla gelişmiş olduğunu da, yazarın aşağıdaki ifadelerinden açıkça anlıyoruz: “Hapishaneye girişimden çok sonra, bir gün, tahtaların üzerine uzanmış ve acı düşüncelere dalmıştım. Her zaman çok çalışkan olan Ali de, o gün bomboş duruyordu. Çünkü, o gün müslümanların bayramına rastlıyordu. O da uzanmış, kollarını bükerek başının altına koymuş ve hayallere dalmıştı. Birden bire sordu:

— Çok mu üzülüyorsun?

Kendisine merak ve teecessüsle baktım. Bunu; daima nâzik, ince, muhâkemeli ve anlayışlı olan Ali soruyordu. Dikkatle bakan gözlerim, yüzünün saklamağa çalıştığı sırlarına nüfuz etti. Ve asıl Ali'nin, kim bilir ne kadar acı hâtıraların hücumu altında, ezilmekte olduğunu anladım. Bu düşüncemi kendisine de söyleyince, acı acı gülererek, içini çekti.”

Yazarla kahramanı arasındaki dostluk, hapishanede, artık gelip çatmış olan ayrılık ânında en yüksek noktasına ulaşır:

“Cezası bitip de hapishaneden çıktığı gün aramızda geçen sahneyi unutamam. Beni kışlanın arkasına götürdü, orada kollarıma atılarak göz yaşları içinde boğuldu. O zamana kadar, beni hiç kucaklamış değildi. O zamana kadar ağladığımı hiç görmemiştim.

— Sen bana bir babadan, bir anadan daha çok iyilik ettin. Sen, beni insan olarak yetiştirdin. Allah, mükâfatını versin. Seni hiçbir zaman unutmayacağım! dedi.”

Ali, dini bütün bir müslümandır ve, böyle olan herkes gibi, başka dinlere karşı daha anlayışlı, daha müsamahalı davranır. O sıralarda kendisi de dini bütün bir hıristiyan olan Dostoevskiy, onun bu anlayışlı tutumundan da memnundu. Bir gün, okuması için ona verdiği İncil hakkındaki düşüncesini sormuş ve aralarında şöyle bir konuşma geçmişti:

“Okuduğu şeyin (İncil'in) hoşuna gidip gitmediğini sordum. Gözlerini yüzümde şöylece dolaştırarak ve kızarak cevap verdi:

— Şüphesiz yok, İsa da büyük bir peygamber. Çok güzel şeyler söylemiş.

— En çok hangi sözü hoşuna gitti?

— Şurası: “Affet, sev, hiç fenalık etme.. Düşmanlarını da sev.”

Ne güzeldi....”

Ali'nin bu objektif tutumu ve İncil'den kendi ruhundaki büyüklü-

ğün de bir başka delili olarak yaptığı bu seçmenin yazarı çok duygulandırdığı anlaşılıyor.

Dostoevskiy, Ali'nin zekâsına ve kaabiliyetine hayrandır : " Bir gün: — Ali, dedim, Rusça okuyup yazmayı bir öğrensen! Belli olmaz, Sibiryâ'da belki çok işine yarar.

— İsterim, ama kim öğretecek ?

— Canım, bundan kolay ne var? Meselâ, ben !

Yalvaran bir bakışla :

— Ah, ne olur, bana öğretin! dedi.

Ertesi akşamdan itibaren başladık. Zindana sokulmasına izin verilen tek kitap olarak, bende de İncil'in rusça bir tercümesi vardı. Alfabe filân olmadan Ali, birkaç hafta içinde, bundan mükemmelen okumayı öğrendi. Hemen üç ay sonra, her okuduğunu çok güzel anlıyordu. Çok çalışkandı.

Bundan sonra, aynı kolaylıkla, yazı yazmayı da öğrendi. Benim verdiğimi reddederek, kendi parasiyle kâğıt, kalem, mürekkep aldı ve iki aydan az bir zamanda mükemmel bir şekilde yazmağa başladı. Kardeşleri bile, bu çok çabuk ilerleyişe şaşılar; bana nasıl teşekkür edeceklerini bilemiyorlardı.

" Ey benim kıymetli Ali'ciğim, şimdi nerelerdesin ? "

Eserde yazar, Ali'ye ve onun ağabeylerine " tatar " diyorsa da, bunun Rusya'da bütün Türklere umumiyetle bu ismin verilmesinden doğan bir yanlışlık olduğu aşikârdır ¹.

Yukarıdan beri hususiyetlerini açıklamaya çalıştığımız Ali'nin fizik durumu, karakter sağlamlığı, ahlâkı, kaabiliyetleri, rusçayı öğrenmekteki mahareti ve dinî taassuptan uzak oluşu ile, Dostoevskiy'de kendisine karşı gerçekten büyük bir sevgi ve hayranlık uyandırmış olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz. Yazımızın başlarında, romancının, Rusya dışı ve içi Türklere karşı olan tutumunun - ideolojik sebeplerle - farklı kaldığını belirtmiştik. Ali'ye karşı yazarın gösterdiği büyük sempaside, bu farkın tesiri de elbette ki söz konusudur. Ancak, bir Türke altı sahifelik sürekli ve aşırı bir ilgi göstermesinde başka bir faktörün de mevcudiyetini kayd etmek istiyoruz. Bu faktörün, yazarın o sırada içinde bulunduğu ruh hâli olması lâzım gelir. Gerçekten Sibiryâ'ya sürülüşü Dostoevskiy'in hayatında ve psikolojik durumunda mühim bir dönüm noktasıdır. Bu yazımızla ilgili olarak verdiğimiz hayat hikâyesinde de görüldüğü gibi, Dostoevskiy sosyalizmle de ilgilenmiştir. Onu

¹ Bu görüş hakkında Bk. A. Caferoğlu, Şarkta ve Garpta Azerî lehçesi Tedkik-kikleri, (Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl : 3, sayı 27, İst., Mart 1934, s. 96 - 102),

iktisadî ve siyasî bir ideoloji olarak kabul ettiğini; bu sıralarda dine karşı ilgisinin çok gevşek bulunduğunu; Sibiryâ'ya geldikten sonra ise - hapisanedeki âdet gereğince - İncil'den başka kitap okuyamadığından, İncil vâsıtasıyla ve devamlı olarak dinle temâsa geçtiğini biliyoruz. İşte, bu temasları esnâsındadır ki yazar, sosyalizmi din açısından da değerlendirmenin mümkün olduğu neticesine vardı. Hattâ bunu daha insanî bir görüş olarak benimsediğini, bundan sonraki eserlerinde sosyalizmi din açısından değerlendirmeğe başladığını görmek kolaylıkla mümkündür. Artık bu ideolojinin ancak din yolundan gerçekleşebileceğine inanan Dostoevskiy'in dinî ve ideolojik görüşlerinde İncil'in çok büyük ve yapıcı bir tesir meydana getirdiği şüphesizdir. İncil'in ahlâkî prensiplerinin romancıda psikolojik değişiklikler meydana getirdiğini; bu değişiklikler arasında "bütün insanları, hattâ kendisine kötülük edenleri bile sevmek" prensibini de benimsediği; bunun, o zamana kadar hoşlanmadığı, düşman gördüğü hattâ nefret ettiği insanlar karşı müsâ-maha ve sevgi ile hareket etmesine yol açtığı ve Türk ve müslüman olmasına rağmen, Ali'ye karşı gösterdiği büyük sevgide ve hayranlıkta bu mühim psikolojik değişikliğin de tesirinin mutlaka dikkate alınmasının yerinde olacağı kanaatindeyiz.

